

BURŽUAZINĖS DEMOKRATIJOS PRINCIPŲ SUSIFORMAVIMAS IR JŲ TAIKYMAS BURŽUAZINIO TIPO VALSTYBĖJE

V. RYBAKOVAS

I

Politinė-teisinė visuomenės santvarka yra jos ekonominės santvarkos išraiška. Ekonominiai santykiai, formuojantis klasei visuomenei, įgauna teisinį pavidalą, t. y. ima egzistuoti kaip nuosavybės santykiai. Teisinis visuomeninių santykių normavimas priklauso valstybei. Valstybė, teisiškai įtvirtindama apibrėžtus ekonominius santykius, tampa pagrindiniu ekonomiškai viešpatuojančios klasės interesų gynimo instrumentu.

Klasinis vergvaldinės ir feodalinės valstybės pobūdis yra akivaizdus: privilegijuota viešpatuojančios klasės padėtis čia yra teisiškai fiksuota. Buržuazinė valstybė šiuo atžvilgiu užima ypatingą padėtį. Politinis buržuazijos viešpatavimas joje teisiškai nėra įtvirtintas. Teisėje iš viso neatsispindi visuomenės susiskirstymas klasėmis. Buržuaziniai politinio valdymo principai susiformavo nuoseklios demokratijos principų pavidalu. Šie principai ir dabartiniu metu pridengia klasinį buržuazinės valstybės pobūdį. Todėl, norint atskleisti klasinį politinių buržuazinės visuomenės institutų ir jų ideologinio pagrindimo pobūdį, būtina išnagrinėti buržuazinės demokratijos principų susiformavimo sąlygas ir jų praktinio taikymo pobūdį buržuazinio tipo valstybėje.

Buržuazinės demokratijos principai, pagrįsti individų prigimtinės laisvės bei lygybės ir liaudies suvereniteto idėja, istoriškai susiformavo kovoje su politiniais feodalizmo principais.

Feodalinė visuomenei buvo būdingas individų susiskirstymas luomais. Luominę nelygybę sąlygojo feodalinė gamybos priemonių nuosavybė. Pagrindiniai feodalinės visuomenės luomai buvo feodalai-bajorai ir jų išnaudojami valstiečiai. Feodalinė žemės nuosavybė sudarė pagrindą valstiečių išnaudojimui. Palyginti žemas gamybinių jėgų išsivystymas galėjo užtikrinti feodalinę rentą, tik išskiriant valstiečiams betarpiškai naudotis nedidelius dirbamos žemės plotus. Tuo buvo teisiškai grindžiamos valstiečių feodalinės prievolės. Feodalinė prievolių naštos sunkumas sąlygojo teisinį valstiečių pritvirtinimą prie žemės ir jos savininko feodalo. „Jeigu dvarininkas,— rašė V. Leninas,— neturėtų tiesioginės valdžios į valstiečio asmenį, tai jis negalėtų priversti, kad jam dirbtų žmogus, kuriam suteikta žemė ir kuris ūkininkauja savo ūkyje“¹.

Prekinė gamyba feodalizmo epochoje dar nebuvo vyraujanti, o gamybiniai žmonių santykiai dar neturėjo grynų piniginių santykių pobūdžio. Todėl ir miestuose vyravo feodalinė amatų organizacijos forma, pasireiškianti teisine individų savitarpio priklausomybe. Individai santykiavo su

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 3, p. 158—159.

individais ne kaip lygiateisiai piliečiai, o kaip tam tikros korporacijos nariai-meistrai, pameistrai ir t. t.

Kadangi gamyba feodalinėje visuomenėje funkcionavo dvigubos — ekonominės ir teisinės — prievartos sąlygomis, tai ir individai šioje formacijoje skiriasi ne vien savo ekonomine, bet ir teisine padėtimi. Dėl to visuomenės susiskirstymas klasėmis įgavo teisinį luominio susiskirstymo pavidalą. Visuomenės narių santykiai čia buvo grindžiami ne bendromis teisės normomis, o sudėtinga sistema prievolių ir privilegijų, teisiškai įtvirtinančių socialinę nelygybę.

Besiformuojančioje kapitalistinėje visuomenėje klasinis išnaudojimas grindžiamas laisva sutartimi. Darbininkai čia parduoda savo darbo jėgą kaip prekę. Darbo sutarčiai sudaryti reikalinga teisinė susitariančių asmenų laisvė ir lygybė, vadinasi, reikia, kad būtų panaikinta buvusi socialinė subordinacija, trukdanti darbo jėgos pirkimą rinkoje. „Darbo jėgos savininkas ir pinigų savininkas,— rašė Marksas,— susitinka rinkoje ir užmezga tarp savęs santykius kaip lygiateisiai prekių savininkai, kurie skiriasi tik tuo, kad vienas yra pirkėjas, o kitas — pardavėjas, vadinasi, abu yra juridiškai lygūs asmenys“².

Darbo jėgos savininkas gali laisvai disponuoti savo asmenybe tik tuo atveju; kai jis yra teisiškai nepriklausomas nuo kito asmens. Dėl to buržuazinės revoliucijos ir naikino teisinius saitus tarp individų. Likvidavus feodalinę nelygybę, dalis valstiečių, tapusių žemės savininkais, buvo įtraukiami į kapitalistinį gamybos būdą. Kita jų dalis, kapitalistinės konkurencijos sąlygomis neįstengdama išlikti smulkiais žemės savininkais, neteko ir pragyvenimo šaltinio. Dėl to rinkoje kaupėsi žmonių masės, neturinčios jokios nuosavybės, išskyrus savo darbo jėgą. Tiktai pirkdamas darbo jėgą kaip prekę, kapitalistas tegali ekonomiškai įsitvirtinti, nes ši „prekė“ sukuria pridėjamąją vertę. Miestuose darbo jėgos atpalaidavimas buvo susijęs su panaikinimu cechinių suvaržymų, kurie, be to, dar trukdė laisvą verslų vystymąsi.

Geografinių atradimų epochoje sustiprėjo ekonominė padėtis tų socialinių sluoksnių, kurie dalyvavo prekinėje gamyboje. Feodalai-dvarininkai, kurie buvo silpnai surišti su prekyne apyvarčia ir negalėjo kitaip padidinti savo piniginių pajamų, didino valstiečių išnaudojimą mokesčių forma, kėlė muitus pirkliams ir t. t. Cechai, bijodami konkurencijos, mažino mokinių skaičių, įvairių reglamentų pagalba trukdė manufaktūrų vystymąsi, technikos pažangą.

Vadinasi, privilegijos ėmė nebeatitikti ekonominio vystymosi poreikių. Ekonominis būtinumas reikalavo panaikinti privilegijas, ypatingus įstatymus bei statutus ir pagrįsti žmonių santykius visiems individams vienodomis normomis.

Šis ekonominis būtinumas ideologijoje įgavo individo laisvės lozungo pavidalą. Laisvės lozungas buvo bendražmogiško pobūdžio, nes jis išreiškė visų neprivilegijuotų luomų siekimus. Tačiau laisvės sąvoka įvairioms socialinėms grupėms turėjo skirtingą reikšmę: stambiajai buržuazijai — laisvai verslininkauti, pirkliams prekiauti be vidinių muitų, valstiečiams būti laisviems nuo feodalinų prievolių, pameistriams — nuo korporacijų ir t. t. Faktiškai tai reiškė privatinės nuosavybės laisvę. Tačiau visus vienijo ne pozityvus, o negatyvus laisvės turinys, būtent tai, kiek ši laisvė buvo nukreipta prieš feodalinę prievartą. Dėl to ir kova prieš feodalizmą ideologijoje buvo suprantama ne kaip kova dėl privatinės nuosavybės laisvės, o kaip kova dėl žmogaus laisvės apamai.

Tačiau tokios laisvės realizavimas savaime dar nereiškia demokratijos kaip tam tikros valdymo formos. Tai reiškia tik visų lygybę prieš

² K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 154.

įstatymus. Tuo tarpu politinis demokratijos turinys reikalauja lygios teisės visiems dalyvauti valstybės valdyme.

Demokratijos lozungas buržuazijai tarnavo kaip priemonė pasiekti savo pagrindiniam tikslui — privatinės nuosavybės, verslininkavimo laisvei.

Visos feodalinės privilegijos buvo teisiškai bei politiškai įtvirtintos. Pakeisti teisės turinį buržuazija galėjo, tik iškovodama politinę valdžią. Tuo tarpu buržuazijai dalyvauti politiniame gyvenime trukdė barjerai, dalijantieji visuomenę į atskirus luomus su skirtinga ne tik ekonomine, bet ir politine padėtimi. Priklausymas tam tikram luomui visam gyvenimui apibrėždavo politinę padėtį, individo galimybes. Feodalai, dvasininkija naudojosi autonomija ne tik civilinės, bet ir valstybinės teisės srityje. Dalyvavimas politinio valdymo organuose, užėmimas aukštų postų buvo privilegijuotų luomų teisė. Todėl buržuazija kovoje prieš feodalizmą reikalavo ne tik asmeninės laisvės, bet ir politinės lygybės.

Tačiau politinės lygybės reikalavimas nebuvo toks vieningas, kaip laisvės. Laisvę, kaip bendrą principą, priima visi, nors kiekviena socialinė grupė ją supranta savaip. Demokratijos principo supratimas buvo labiau diferencijuotas. Stambioji buržuazija, turėdama savo rankose gamybos priemones, galėjo ir politinės nelygybės sąlygomis veikti politinės valdžios nutarimus. Smulkioji buržuazija, neturėdama ekonominio spaudimo priemonių, buvo labiau suinteresuota politinėmis teisėmis kaip priemone savo ekonominėms pozicijoms sustiprinti. Tuo pagrindu susidarė skirtingos pažiūros į demokratiją. Stambiajai buržuazijai demokratija reiškė galimybę, apribojančią politinės valdžios kišimąsi į ekonominių santykių sferą. Smulkioji buržuazija tikėjosi su demokratinės formos pagalba iškovoti ir socialinę lygybę. Demokratija buvo buržuazijos lozungas, tik skirtinga atskirų buržuazijos grupių ekonominė padėtis konkrečiose istorinėse aplinkybėse lėmė skirtingą šio lozungo panaudojimą. Tačiau, kol neprivilegijuotieji luomai kovojo prieš feodalus, dvasininkiją, šis lozungas buvo naudingas visoms socialinėms grupėms. Jį kėlė ir stambioji buržuazija, siekdama politiškai įtvirtinti savo ekonominę galią. Bet ir šiuo metu grėsmingai nuskambėjo Monteskjės įspėjimas, kad nereikia painioti „liaudies valdžios su liaudies laisve“³. Demokratijos supratimo skirtingumas ypač išryškėjo Prancūzijos buržuazinės revoliucijos laikotarpiu, kai jakobinų partija mėgino panaudoti politinius institutus kaip priemonę socialinės nelygybės problemai išspręsti.

Bręstant buržuazinės revoliucijos prielaidoms, buržuazija ne iš karto iškėlė demokratijos reikalavimą. Iš pradžių ji mėgino panaudoti savo interesams kylantį absoliutizmą.

Keldama politinės bei teisinės visuomenės emancipacijos reikalavimus, buržuazija faktiškai kovojo dėl politinės valdžios nesikišimo į privačius, t. y. ekonominius, žmonių santykius. Teisė turėjo užtikrinti niekieno netrukdomą turto valdymą. Turto konfiskavimo galimybė, luominis žemės nuosavybės monopolis, didikų savavaliavimas, įvairios rinkliavos — visi šie feodalinės santvarkos reiškiniai prieštaravo klasiniams buržuazijos interesams. Individo saugumas ir jo nuosavybė, laisvė nuo savavališkų politinės valdžios nutarimų — tokie buvo pagrindiniai buržuazijos reikalavimai. Buržuazija siekė, kad būtų nustatytos ryškios ir nedviprasmiškos ribos, kurių teisė negali peržengti. Pagrindinių individo teisių kompleksą nustatymas turėjo apriboti politinių institutų galimybę kištis į ekonominį gyvenimą.

Kokiu mastu absoliutizmas galėjo patenkinti šiuos reikalavimus?

³ Ш. Монтескье, Избранные произведения, М., 1955, стр. 288.

Absoliutizmas susiformavo, monarchams ir feodaliniams didikams varžantis dėl valdžios. Kovoje prieš sritinius senjorus absoliutizmas neretai rėmėsi kylančia buržuazija. Laviruodamas tarp dviejų klasių, absoliutizmas įgydavo tam tikrą savarankiškumą. Šiomis sąlygomis feodalių luomo smukimas pasireiškė suskilimu į atskiras grupes., Dalis ir toliau tikėjosi išlaikyti savo ekonominę jėgą, išnaudodama baudžiauninkus. Kiti, absoliutizmo nugalėti, tapo jo tarnais, tikėjosi išlaikyti savo socialines pozicijas, darydami politinę karjerą prie monarcho rūmų.

Šis santykinis absoliutizmo savarankiškumas sudarė tam tikrą pagrindą buržuazijai tikėtis išspręsti savo socialines-ekonominės problemas ir nekeičiant politinės valdymo formos. Tačiau tai buvo tik iliuzija. Nors absoliutizmas įsigalėjo kovoje prieš feodalius didikus ir toje kovoje neretai rėmėsi buržuazija, jis neprarado savo feodalinės prigimties. Griežta valdymo centralizacija buvo susijusi su privačios individų iniciatyvos apribojimu. Tokios valdžios prerogatyvos galėjo būti grindžiamos tik feodaline tradicija.

Centralizuodami valstybės valdžią, monarchai privertė feodalus atsakyti nuo savarankiško politinio vaidmens visuomenėje. Įvyko savotiškas funkcijų pasidalijimas. Karališkoji valdžia vykdė politinio vadovavimo funkcijas, įsipareigodama nesikišti į dvarininkų ir baudžiauninkų santykius, visa savo autoriteto jėga ir visomis priemonėmis ginti socialines feodalių luomo privilegijas. Feodalai absoliutizmą, kiek jis garantavo jų privilegijas, rėmė. Tai sudarė naują pagrindą sąjungai tarp absoliutizmo ir privilegijuotųjų luomų. Dėl to politinė buržuazijos kova neišvengiamai turėjo įgyti kovos su absoliutizmo sistema formą. O absoliutizmui galėjo būti priešpastatomi tik piliečių, liaudies, tautos suvereniteto, t. y. demokratijos, principai.

Pats buržuazijos kovos su feodalizmu pobūdis priklausė nuo konkrečių kovojančių klasių jėgų santykio. Pvz., Prancūzijoje, kur absoliutizmas rėmėsi aukštąja dvasininkija ir dvarininkais, buržuazijos interesus atitinkančios reformos buvo neįmanomos. Todėl čia drauge su feodalizmu buvo panaikinta ir monarchija. Anglijoje perėjimas iš feodalizmo į kapitalizmą pasibaigė kompromisu tarp pramoninės buržuazijos ir feodalių. Dėl istorinių aplinkybių (daugelis senų feodalinių baronų žuvo tarpusavio kovose) anglų feodalai nesudarė tokios uždaros kastos, kaip Prancūzijos aristokratija. Stambūs žemvaldžiai, eksproprijuodami valstiečius, didindami žemės rentą, anksti pasuko į kapitalistinę vystymosi kelią. Anglijos aristokratija ne tik netrukė pramonės vystymosi, bet, atvirksčiai, stengėsi iš jo gauti sau naudos. Dėl to 1688 m. revoliucija ir pasibaigė kompromisu tarp stambiųjų žemvaldžių ir buržuazijos. Buržuazija patikėjo aristokratijai tam tikras politines funkcijas su sąlyga, kad ji parems ekonominius buržuazijos interesus. „Tie ekonominiai interesai,— sakė Engelsas,— jau tuomet buvo gana galingi; jie galiausiai ir apsprendė bendrąją nacijos politiką. . . Aristokratinė oligarchija perdaug gerai žinojo, kad jos pačios ekonominis klestėjimas buvo neatskiriamai susijęs su pramoninės ir prekybinės buržuazijos klestėjimu“⁴. Dėl to, nors po dviejų revoliucijų absoliutizmas ir žlugo, monarchui buvo palikta eilė formalių funkcijų. Tačiau faktinė politinė valdžia perėjo į naujos klasės rankas.

Kiekviena visuomeninė-ekonominė formacija egzistuoja tol, kol ji užtikrina normalų gamybinių jėgų vystymąsi ir kol visuomenės dauguma ekonominių žmonių santykių pagrindus laiko teisingais. Tai reikalauja tokio teisingumo kriterijaus, kurio atžvilgiu visuomenės nariai atrodytų lygūs. Kol visuomeninė būtis nesudaro pagrindo žmonių lygybei, tol ji

⁴ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 92.

perkeliama į ideologijos sferą. Tuo būdu viešpataujančioji ideologija tampa pagrindine esamų gamybinių santykių įtvirtinimo forma. Žmonių santykiai lyg apverčiami aukštyn kojomis: ekonominiai santykiai aiškinami ideologinėmis priežastimis.

Įvairių visuomeninių-ekonominių formacijų pobūdis suteikia skirtingas objektyvias prielaidas ideologiniam šių santykių teisingumo pagrindui. Kitaip sakant, vienos formacijos ideologija netinka kitos visuomenės gamybiniams santykiams pagrįsti. Dėl to kiekvienos visuomeninės-ekonominės formacijos atsiradimas turi būti ideologiškai paruoštas. Politinis klasių susidūrimas yra tiesiogiai susijęs su jų ideologijų susidūrimu.

Tai būdinga ir feodalinei bei buržuazinei ideologijų konfliktui. Ideologinis socialinės-ekonominės feodalizmo struktūros pagrindimas netiko pagrįsti buržuazinei visuomenės struktūrai. Feodalinė ideologija išeina iš to, kad luominė žmonių nelygybė yra teisinga ir natūrali. Kadangi pats individo gimimo faktas suteikia jam tik gamtinę, o ne socialinę būtį, tai socialinės žmogaus padėties priklausomumą nuo jo gimimo fakto galima buvo paaiškinti tik išorinėmis, nepriklausomai nuo visuomenės egzistuojančiomis priežastimis. Tokia išorine priežastimi ir buvo laikomas dievas kaip biologinių ir socialinių savybių kūrėjas.

Feodalizmo laikotarpiu vyravo teologinė pažiūra į istoriją, pagal kurią visuomeniniai žmonių santykių pagrindai esą dievo nustatyti. Ekonominė ir teisinė nelygybė buvo teisinama dievo valia. Dievas suteikęs feodalams teisę išnaudoti ir engti liaudį, o liaudžiai įsakęs būti klusniai, nesipriešinti feodalams net savo mintyse. Žmonės čia sulyginami dievo akyse jų pomirtinio gyvenimo atžvilgiu, kur amžinos laimės ar amžino prakeikimo nusipelnymas nepriklauso nuo socialinės individo padėties. Lygybė pomirtinio gyvenimo atžvilgiu čia turi kompensuoti socialinę nelygybę žemėje.

Kapitalizmo vystymasis reikalavo išvaduoti individą iš jį ribojančių luominių pertvarų. Šis išvadavimas buvo įmanomas, tik išskaidant visuomenę į atskirus, lygiareikšmius, neturinčius vienas prieš kitą teisiųjų pranašumų individus. Reikėjo tokios ideologijos, kuri pagrįstų žemišką žmonių lygybę. Tradicinio religijos požiūrio čia neliko. Buvo mėginimų naujai interpretuoti dievo valią. Puritonizmas anglų buržuazinėje revoliucijoje buvo tokios naujos interpretacijos pavyzdys. Tačiau konservatyvi religijos prigimtis sudarė kliūtį radikalesniam jos tradicinių principų pakaitimui, nukreipimui dėmesio centro nuo „dvasinių“ į žemiškuosius reikalus. Todėl naujoji buržuazinių revoliucijų epochos ideologija turėjo ieškoti sau pagrindo žemėje. Tokiu būdu kilo prigimtinės žmonių laisvės ir lygybės idėja.

Kapitalizmo gamybinių jėgų išsivystymas nesudaro pagrindo panaikinti išnaudojimą, bet kapitalistiniai santykiai gali įsitvirtinti, tik naikindami teisinę visuomenės narių nelygybę. Dėl to prieš teisinę individų nelygybę ir buvo nukreipta visa buržuazinių ideologų ugnis. Teisinė forma dangstydamas socialinę nelygybę. Naujos klasės turtėjimas tuo metu žymiu mastu priklausė nuo asmeninės turtų savininko iniciatyvos, sugebėjimų, darbo. Todėl skirtinga ekonominė kylančių visuomenės narių padėtis buvo aiškinama asmeninėmis savybėmis. Tuo tarpu esančios politinės bei teisinės formos trukdė šioms asmeninėms savybėms pasireikšti. Buvo daroma išvada, kad teisiniai apribojimai, trukdantieji laisvą individų iniciatyvą, esą prigimtinių žmogaus teisių pažeidimas. Valstybė turinti reguliuoti tikrai piliečių santykius. Privati žmonių veikla, jų ekonominiai santykiai neįeiną į valstybės kompetenciją. Feodalinė valstybė, kišdamasi į šią sferą, pažeidžianti prigimtines žmonių teises. Kova už politinę individų emancipaciją įgavo kovos už žmogaus emancipaciją formą. Besi-

formuojanti buržuazinė ideologija visuomeninių žmonių santykių pagrindu laikė laisvę ir lygią individų valią. Buvo skelbiama, kad bet koks visuomeninis susitvarkymas esąs galimas tik individų susitarimu. Šiuo pagrindu kilo įvairios savo forma, bet vienodos savo metodologija „visuomeninės sutarties“ teorijos.

Visos šios teorijos priešpastato visuomenę pirmykštei prigimtinei būklei. Prigimtinėje būklėje žmonės buvę lygūs ir laisvi, priklausą tik nuo nekintamų gamtos „įstatymų“. Kol nebuvę valstybės, nebuvę ir visuomenės.

Tačiau prigimtinė būklė dėl vienokių ar kitokių priežasčių ėmusi žmonių nepatenkinti. Hobso nuomone, nepasitenkinimą kėlė visų kovos su visais neišvengiamumas. Lokas manė, kad ši būklė buvusi harmoniška, tik atskirų individų pažeidžiama. Ruso nuomone, šioje būklėje žmonės buvę laimingi, tačiau įvairios kliūtys, su kuriomis jiems teko susidurti kovoje dėl būvio, pradėjusios viršyti atskirų individų jėgas. Šiaip ar taip individai buvę priversti atsisakyti prigimtinių būklės ir pereiti į visuomenę, sudarant atitinkamą sutartį. Taip atsiradusi valstybė.

Vadinasi, čia vadovaujama tuo, kad žmonių visuomeninių santykių pobūdis priklausą nuo jų valios. Valstybė steigama individų laisvu susitarimu. Tačiau tas susitarimas galįs būti protingas ar neprotingas, priklausomai nuo to, kiek jis atitinka „laisvą žmonių prigimtį“. Feodalinė valstybė esanti bloga, neprotingo susitarimo pavyzdys, nes ji prieštaraujanti „prigimtinei žmonių lygybei“. Gimstanti buržuazinė visuomenė šios teorijos atstovų buvo laikoma idealia, protinga visuomene. Liaudis čia sudaranti naują sutartį bendromis pastangomis ginti savo prigimtines teises. Kova už naują visuomenę čia suprantama kaip kova už konstitucinį žmogaus ir piliečio prigimtinių teisių garantavimą. Tokiu teoriniu pagrindu formavosi buržuaziniai visuomenės politinės santvarkos principai.

Visi visuomeninės sutarties teorijos atstovai pripažino liaudį vieninteliu valdžios šaltiniu. Tačiau jie buvo skirtingų nuomonių klausimu, kas turi būti valdžios vykdytojas. Ne visi jie laisvą visuomeninę sutartį siejo su būtinumu įgyvendinti demokratinę valdymo formą. Jų tarpe buvo ir demokratijos priešininkų. Pvz., Hobsas į demokratiją žiūrėjo kaip į anarchiją, nepažabotą „tamsios masės“ valdymą. Lokas ir Monteskjė pripažino, kad demokratija esanti tik viena iš galimų valdymo formų. Tuo laikotarpiu politinius demokratijos principus tiesiogiai propagavo tik Ruso, padaręs didelę įtaką jakobinų partijai. Dėl to iki XIX a. vidurio „demokrato“ sąvoka buvo siejama su „jakobino“ sąvoka, t. y. simbolizavo kairįjį buržuazinės revoliucijos sparną.

Demokratijos idėja padėjo buržuazijai jungti apie save visas prieš feodalizmą kovojančias klases ir išsikovoti politinę valdžią. Ir buržuazinėje valstybėje demokratinė valdymo forma yra pati patogiausia, kol socialinė buržuazijos bazė yra pakankama, kad ji galėtų viešpatuoti liaudies vardu.

Nors demokratijos principai tuo laikotarpiu objektyviai buvo politinių buržuazijos siekimų realizavimo priemonė, visuomeninėje sąmonėje jie egzistavo kaip nesąlygojama savarankiška ekonominio vystymosi vertybė.

Santykinis demokratijos principų savarankiškumas ideologijoje nereiškę jų faktinio savarankiškumo. Buržuazija rėmėsi demokratijos principais tiek, kiek jie jai padėjo įtvirtinti savo ekonominį viešpatavimą. Šių principų panaudojimo gilumas ir nuoseklumas priklausė nuo klasinių jėgų santykio ir kitų konkrečių istorinių sąlygų. Ten, kur buržuazija galėjo įtvirtinti savo ekonominį viešpatavimą palyginti ramiu kompromiso keliu, iš prigimtinių teisių teorijos buvo daromos gana konservatyvios politinės išvados. Griežtas ir staigus senų nusistovėjusių politinio valdymo tra-

dicijų laužymas buržuazijai yra pavojingas, nes liaudies masės, įsitraukdamos į politinį gyvenimą, pradeda reikšti savus, buržuazinei viršūnei nepriimtinius reikalavimus.

Vakarų Europos stambių valstybių tarpe Anglija anksčiausiai įžengė į kapitalistinį vystymosi kelią. Kaimyninėse šalyse viešpatavęs politinis feodalizmo antstatas dar atrodė nepajudinamas. Kadangi naujų gamybinių santykių išgalėjimui buržuazėjanti aristokratija silpnai besipriešino, buržuazijai nebuvo reikalo ieškoti didesnės liaudies masių paramos. Dėl to, ir keldami valdymo formos klausimą, buržuazijos ideologai čia nebuvo labai revoliucingi.

T. Hobsas atstovavo tiems buržuazijos sluoksniams, kurie buvo nepatenkinti feodalų privilegijomis, bet laikėsi nuomonės, kad vienintelė galima atrama prieš feodalus yra stipri absoliutinė monarcho valdžia, prieš kurią visi (bajorai ir nebajorai) tėra tik paprasti valdiniai. Hobso visuomeninės teorijos dvilypumas pasireiškia tuo, kad absoliutizmą ir despotizmą joje mėginama pagrįsti prigimtinės žmonių laisvės ir lygybės principu ir visuomeninės sutarties teorija.

Hobsas teigė, kad visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs. Ligi valstybės sukūrimo jie yra buvę prigimtinėje būklėje. Čia jie gyvenę kas sau, visuomeniškai neorganizuoti. Tokie būklėje viešpatavęs žvėriškasis „džiunglių įstatymas“, stipriojo teisė, visų karas su visais. Tokia padėtis buvusi nepakenčiama visiems: ir silpniesiems, kuriuos visi skriaudžia bei naikina, ir stipriesiems, kurie gali būti silpniesniųjų iš pasalų užpulti. Hobso prigimtinės būklės aprašyme galima įžiūrėti feodalizmo politinio susiskaldymo ir nuolatinių feodalų tarpusavio kovų atspindį.

Tokiai anarchinei visų karo su visais būklei įkyrėjus, žmonės laisva valia nutarę įsteigti valstybę. Silpnieji atsidūrę stipriųjų ar vieno stipraus priklausomybėje. Žmogaus prigimtis esanti egoistinė, ir geriausiai šį egoizmą sutramdyti galinti tik monarchija. Dėl to, Hobsas nuomone, valdinių pasidavimo aktas valdovui yra pati tikslingiausia visuomeninės sutarties forma. Hobsas čia buvo pažangus tik tiek, kiek jis pripažino liaudį bet kokios valdžios šaltiniu.

Lokas buvo tipiškas buržuazijos kompromiso su aristokratija ideologas. Jo išeities pozicija taip pat buvo prigimtinė būklė, kurioje visi žmonės yra laisvi ir lygūs. Tačiau ši laisvė nereikšusi savivalės, nes ji pajungta gamtos „įstatymui“, saugančiam svetimą asmenybę ir laisvę nuo smurto. Šio „įstatymo“ pažeidimas sukeliąs karą. Dėl to žmonės sudarę visuomeninę sutartį, atsisakydami savo teisės patiems bausti „gamtos įstatymo“ laužytojus. Jei gu Hobsas priverčia sudarančius sutartį žmones atsisakyti valdžios naudai visų savo teisių, kurias jie turėjo prigimtinėje būklėje, tai Lokas visas šias teises, išskyrus aukščiau minėtąją, palieka jiems. Loko žmogus į valstybinę būklę įžengia su visomis savo prigimtinėmis teisėmis, jų tarpe ir su nuosavybės teise, kurią Hobsas palieka valdovo dispozicijai.

Lokas reikalavo iki minimumo susiaurinti valstybės kompetenciją. Jis buvo liberalas, t. y. atstovavo tiems buržuazijos sluoksniams, kurių interesai susidūrė su monarcho valdžios prerogatyvomis. Valstybei jis paliko tik teisę bausti „gamtos įstatymo“ laužytojus, nustatant, kas yra nusikaltimas. Valstybės funkcijos apsiribojančios piliečių gyvybės, laisvės ir turto apsauga. Įstatymų leidimui Lokas skyrė didesnę vaidmenį, negu jų vykdymui. Tai atitiko konkrečias tuometines Anglijos sąlygas, kur buržuazija buvo suinteresuota apriboti karaliaus valdžią ir panaudoti parlamentą savo interesų apsaugai. Suverenitetas čia paliekamas liaudžiai, kuri galinti reikalauti pasiaiškinimo iš bet kurios valdžios. Pvz., jei gu vykdomosios valdžios galva, tik veto teise dalyvaujantis įstatymų

leidime, paimtų į savo rankas įstatymų leidimą, liaudis galinti sukilti ir apginti savo teises. Revoliucijos teisė čia suprantama kaip buržuazijos politinių iškovojamų garantija.

Prancūzijos ekonominės-socialinės sąlygos, bręstant buržuazinei revoliucijai, buvo kitokios. Absoliutizmo nepajėgumas užtikrinti ekonominę šalies pažangą buvo akivaizdus. Juo buvo nepatenkinta ne tik buržuazija, bet ir dalis senosios aristokratijos, istorinėje kovoje su absoliutizmu nušalinata nuo dalyvavimo politinėje veikloje. Tai atsispindėjo ir ideologijoje.

Vienas iš žymiausių absoliutinės monarchijos priešininkų buvo Monteskije. Tačiau, griežtai kritikuodamas absoliutizmą, radikalesnių demokratinių išvadų jis nedarė. Iš esmės jis buvo ribotos konstitucinės monarchijos šalininkas. Kaip atsvarą prieš absoliutizmą jis siūlė įstatymų leidimo, jų vykdymo ir teismo funkcijas paskirstyti tarp nuo vienas kito nepriklausomų valdžios organų. Tokia valdžios struktūra buvo tuomet priimtina stambiajai buržuazijai, kovojančiai prieš feodalizmą ir bijančiai politinio liaudies aktyvumo.

Nuosekliausias politinių demokratijos principų skelbėjas tuo metu buvo Ruso. Kaip ir kiti visuomeninės sutarties teorijos šalininkai, jis rėmėsi prigimtinėmis žmonių teisėmis. Žmogus gimsta laisvas, ir toji laisvė negalinti būti nuo jo atskirta. Žmogus pačiu savo gimimo faktu esąs suverenas, savo teises jis gauna ne iš kitų žmonių ar valdžios, bet jas turįs savaime, panašiai kaip savo fizines savybes. Šias teises žmogus išlaikąs visą gyvenimą, jos negalinčios būti kitiems perleistos.

Ruso nuomone, kai žmonės dėl susidariusių aplinkybių jau nebeįstengia išsilaikyti prigimtinėje būklėje, jie yra priversti steigti visuomenę sutartiniu pagrindu. Žmonės, kaip ir atomai, naujų jėgų sukurti negali, o gali tik sujungti turimąsias, atitinkamai susiorganizuodami. Tokia yra visuomeninės sutarties paskirtis. Šia sutartimi ir įkuriama visuomenė, kaip lygiavertčių individų visuma.

Priešingai Hobsui, Monteskije ir net Lokui Ruso siekia „rasti tokią organizacijos formą, kuri visa bendrąja jėga gintų ir globotų kiekvieno nario asmenį ir turtus ir per kurią kiekvienas, susijungdamas su visais, vis dėlto klausytų tik pats savęs ir liktų taip pat laisvas, kaip ir anksčiau“⁵. Toks yra jo demokratijos idealas. Kaip prigimtinėje būklėje žmogaus veikimą lemianti jo paties valia, taip ir visuomeninėje būklėje visų ir kiekvieno atskirai veikimą turinti lemti jų bendroji valia. Ši bendroji valia nesanti abstrahuota, iškilusi virš individų jėga, bet aritmetinė atskirų individų valių suma. Kiekvienas galįs atstovauti tik sau, nes jo įgimtos teisės neperleidžiamos.

Ruso požiūriu liaudis yra ne tik valdžios šaltinis, bet ir jos vykdytojas. Hobsas savo teorijoje priverčia liaudį jos pačios interesais paklusti valdovo autoritetui, t. y. atsisakyti suvereninių teisių. Lokas leidžia žmonėms naudotis savo suverenumu, tik valdovui sulaužius sutartį. Tuo tarpu, Ruso nuomone, suverenitetas visada priklauso liaudžiai. Liaudis ir valdžia negali tarpusavyje sudarinėti sutarčių, nes teisėta esanti tik pradinė sutartis ir bet kuri kita būtų tik pirmosios iškraipymas. Santykis tarp liaudies ir vyriausybės nesąs santykis tarp dviejų savarankiškų jėgų, o santykis liaudies kaip šeimnininko su savo tarnu. Karaliui negalima perleisti valdžios, nes ne karalius išlaiko tautą, o tauta jį. Kritikuodamas pažiūrą, kad despotas savo valdiniais užtikrinąs pilietinę ramybę, Ruso rašė: „Taip pat ir kalėjime gyvenama ramiai, bet ar to užtenka, kad ten gerai jaustųs?“⁶.

⁵ *Jean-Jacques Rousseau*, Visuomeninė sutartis arba politinės teisės principai, Kaunas, 1939, p. 14.

⁶ Ten pat, p. 9.

Iš tokio liaudies suvereniteto supratimo Ruso logiškai išveda ir valstybės valdymo formas. Visų pirma vykdomoji valdžia turi būti pajungta įstatymų leidžiamajai valdžiai. Pagal tai, kam suvereni liaudis įpareigoja vykdyti jos valią, visas galimas respublikas Ruso skirsto į monarchijas, aristokratijas ir demokratijas. Ši valdymo formų klasifikacija skiriasi nuo tradicinės tuo, kad jos pagrinde yra ne tai, kam priklauso valdžios suverenitetas, bet tai, kas yra vykdomasis suverenios liaudies organas. Bet kokia valstybė, kurioje suverenitetas priklauso ne liaudžiai, yra despotija, bet kokia valstybė, kur suverenas liaudis — respublika. Pastaroji gali būti monarchija (jeigu vykdomoji funkcija priklauso vienam asmeniui), aristokratija (jeigu ji priklauso apibrėžtam skaičiui asmenų). Tai, ką Ruso vadina monarchija, yra ne kas kita, kaip respublika su vienu vykdytoju priešakyje.

Šia prasme demokratija esanti tokia valstybė, kurioje patiems piliečiams priklauso vykdomoji valdžia. Kadangi tai fiziškai neįmanoma, tenka sudarinėti atstovaujamus valdymo organus. Tačiau, kad vyriausybė negalėtų uzurpuoti liaudies suvereniteto ir tuo pačiu tapti despotiška, visuomeninė sutartis numato visuotinius piliečių susirinkimus, kuriuose sprendžiami du klausimai: 1) ar nori suvereni tauta išlaikyti esančią valstybinę formą, 2) ar nori ji palikti vykdomąją valdžią tų asmenų rankose, kuriems ji ją patikėjo. Tokiu būdu Ruso siekia kuo didesnio liaudies dalyvavimo, sprendžiant valstybės reikalus.

Ruso skelbiami demokratijos principai atitiko smulkiosios buržuazijos interesus. Stambioji buržuazija rėmėsi liaudies suvereniteto idėja, siekdama tik apriboti politinės valdžios prerogatyvas ir tuo būdu sudaryti palankesnes sąlygas privačiai iniciatyvai reikštis. Tuo tarpu smulkioji buržuazija buvo suinteresuota panaudoti politinę valdžią savo socialinėms pozicijoms ginti nuo ekonomiškai stipresnių varžovų. Todėl jai liaudies suvereniteto idėja turėjo ne tik negatyvią, bet ir pozityvią prasmę.

Buržuazinės demokratijos principai susiformavo iš feodalizmo į kapitalizmą pereinamuoju laikotarpiu, kai kapitalistinės ekonomikos įtvirtinimas reikalavo likviduoti teisinę žmonių nelygybę. Tai nulemia ir bendrą šių principų pobūdį ir jų specifinį taikymą priklausomai nuo kovojančių klasių socialinių pozicijų.

Demokratijos principai padėjo buržuazijai tapti viešpatuojančia klase. Buržuazija panaudoja šiuos principus ir siekdama išlaikyti savo politinį viešpatavimą. Bet tai yra susiję su šių principų prasmės ir visuomeninės funkcijos pasikeitimu.

II

Buržuazinės demokratijos principai susiformavo negatyviu pagrindu. Jie išreiškė ekonominį būtinumą panaikinti luomines pertvaras ir privilegijas. Dėl to pozityvus demokratijos turinys lieka neįžvelgiamas, kol jos principai nepradedami praktiškai taikyti, buržuazijai iškovojus politinę valdžią. Tuomet pasirodo, kad prigimtines žmonių lygybės pripažinimas nekliūdo politiniam buržuazijos viešpatavimui. Dar daugiau, pati „prigimtine lygybė“ dėl savo abstraktumo padeda slėpti klasinį buržuazinės valstybės turinį.

Žmonių ekonominių santykių ideologinio atspindėjimo ypatybės klasinėje antagonistinėje visuomenėje sudaro pagrindą susiformuoti pažiūrai, kad valstybė esanti antklasinis institutas.

Ekonominiai santykiai klasinėje visuomenėje pasireiškia savo teisine forma kaip nuosavybės santykiai. Nuosavybės teisės sąvoka atsiranda ryšium su visuomeniniu darbo pasidalijimu ir mainų tapimu produktų skirs-

tymosi forma. Daiktas gali būti mainų objektas tik kaip jo turėtojo nuosavybė, perleidžiama kitam asmeniui; be to mainai neturėtų prasmės. Pirminiu nuosavybės teisės pagrindu buvo daikto pagaminimas savo darbu ir priemonėmis. Kai mainuose nuosavybės teisė perleidžiama kitam asmeniui, ji atitrūksta nuo savo natūralaus pagrindo ir virsta abstrakčia teise į daiktą. Išsivysčiusioje mainų apyvartoje užtenka tik įrodyti šios teisės turėjimą, nekelti klausimo, kieno daiktas pagamintas. Kai nuosavybės teisės objektu tampa gamybos priemonės, ji virsta klasine, suteikiančia gamybos priemonių savininkui pagrindą savintis svetimo darbo produktus. Tačiau žmonių sąmonėje šis nuosavybės teisės socialinės funkcijos pasikeitimas lieka nepastebėtas dėl abstraktaus tos teisės pobūdžio. Kiek mainai sudaro visuomenės egzistavimo sąlygą, tiek ir nuosavybė laikoma natūralia žmogaus teise. Tuo būdu susidaro pažiūra, kad valstybė nekuria teisės, o tik gina ją. Valstybė laikoma individo teisių, visų pirma nuosavybės teisės, saugojimo įrankiu. Valstybės ekonominė funkcija pasislepia jos teisinėje formoje.

Nuosavybės teisė žmonių galvose įgauna individų santykio su daiktais pavidalą. Į ją nežiūrima kaip į individų visuomeninių santykių formą. Klasinis išnaudojimas, vykdomas gamybos priemonių privatinės nuosavybės pagrindu, prekinio fetišizmo sąlygomis lieka nepastebimas.

Visuomeninį nuosavybės teisės turinį atskleidė tik marksizmas, pritaikydamas istorijos tyrimui materialistinę metodologiją. Visuomeniniai žmonių santykiai, esant privatinei gamybos priemonių nuosavybei, tegali būti tikrai klasinio viešpatavimo santykiais, nes gamybos priemonių turėjimas įgalina išnaudoti svetimą darbą. Valstybė, sankcionuodama ekonominės nelygybės santykius, gina viešpataujančios klasės pozicijas. Kiekvieną išnaudotojišką ekonominę visuomenės santvarką atitinka tam tikras valstybės tipas. Tos valstybės valdymo formos gali būti įvairios, tačiau visų jų esmė yra vienoda. Valstybė — tai tartum virš visuomenės stovinti organizacija išorinėms gamybos sąlygoms ginti. „Buvusiajai ir ligi šiol tebesančiai visuomenei,— rašė F. Engelsas,— kuri juda klasiškuose priešingumuose, buvo reikalinga valstybė, t. y. išnaudotojų klasės organizacija jos išorinėms gamybos sąlygoms palaikyti, vadinasi, ypač išnaudojamajai klasei prievarta laikyti esamo gamybos būdo nustatomose slopinimo sąlygose (vergovė, baudžiava arba feodalinė priklausomybė, samdomasis darbas). Valstybė buvo oficialus visos visuomenės atstovas, jos susitelkimas į matomąją korporaciją, bet tokia ji buvo tik tiek, kiek ji buvo valstybė tos klasės, kuri savo epochoje viena atstovavo visai visuomenei: senovėje ji buvo vergvaldžių — valstybės piliečių valstybė, viduramžiais — feodalinės bajorijos, mūsų laikais — buržuazijos valstybė“⁷.

Tačiau pats ekonominių santykių įtvirtinimo būdas konkrečiai priklauso nuo visuomeninės-ekonominės formacijos pobūdžio. Dėl to marksistinės metodologijos požiūriu valstybė yra ne tik išorinė jėga, bet kartu ir tam tikros klasinės visuomenės ekonominių santykių teisinio įtvirtinimo forma.

Ekonominis vystymasis šiomis sąlygomis yra susijęs su visuomeninių klasių, jo iškeliamų į istorinę areną, politiniu judėjimu. Šis judėjimas lengvina naujų gamybinių santykių įsigalėjimą, negalėdamas pakeisti objektyvių jų vystymosi tendencijų.

Politinės kovos vaidmuo yra ypač didelis, pereinant visuomenei iš vienos ekonominės santvarkos į kitą. Tuomet ekonomikoje išskylanti klasė iš „klasės savyje“ virsta „klase sau“, nepripažįsta esamų įstatymų teisingumo ir stengiasi juos pakeisti, veikdama kaip atskira savarankiška jėga

⁷ F. Engelsas, *Anti-Diuringas*, Vilnius, 1958, p. 241.

pačioje visuomenėje. Šis istorinis poveikis esamų gamybos sąlygų atžvilgiu ir skiria politinį judėjimą nuo ekonominio. Čia stengiamasi paversti ateinančios į istorinę areną klasės interesus bendrais ir privalomais visai visuomenei. Marksizmo požiūriu valstybė yra ne tik jėga, stovinti virš visuomenės, bet ir būtina, ypatinga klasinės organizacijos forma, „reziumuojanti“ klasinį viešpatavimą. „*Politiniu* požiūriu,—sako K. Marksas,—*valstybė ir visuomenės santvarka*— nėra du skirtingi dalykai. Valstybė yra visuomenės santvarka“⁸.

Vadinasi, politinė visuomenės santvarka nėra kažkas iš tikrųjų savarankiška ir išoriška, o yra koncentruota tam tikrai visuomenei būtinų ekonominių santykių organizacijos forma.

Panaikinus asmeninę priklausomybę, susiformavusieji kapitalistiniai gamybiniai santykiai žmonių sąmonėje dar labiau praranda savo faktinį turinį. Pačiam darbui tapus preke, visuomeniniai santykiai įgauna visapimančią daiktinę formą. Išnaudotojiškas turinys čia lieka nepastebimas, nes šių santykių fetišizavimo prielaidos istoriškai atsirado kitomis gamybos sąlygomis, būtent, paprastos prekinės gamybos laikotarpiu. Paversdamas darbo jėgą preke, kapitalizmas tik išplėtė galimų prekinų mainų objektų sferą. Tokiu būdu darbo jėgos pirkimas-pardavimas įgauna ekvivalentinių mainų formą. Kapitalistinė nūsavybė virsta teise naudotis svetima darbo jėga. „Kapitalistinei epochai būdinga tai,—rašė K. Marksas,—kad darbo jėga pačiam darbininkui įgauna jam priklausančios prekės formą, ir todėl jo darbas įgauna samdomojo darbo formą. Iš antros pusės, tik pradant šiuo momentu, prekinė darbo produktų forma įgauna visuotinį pobūdį“⁹.

Ši gamybinių santykių fetišizacija sudaro prielaidas anksčiau susiformavusius demokratijos principus formaliai taikyti ir įsigalėjusio kapitalizmo sąlygomis. Politinės lygybės reikalavimas formaliai neprieštarauja kapitalistinėje visuomenėje esančiai socialinei nelygybei. Buržuazinėje ideologijoje politinė lygybė sudaro pagrindą savotiškai „vidinei prievartai“, tam, kad esamieji socialinės nelygybės santykiai būtų laikomi socialinio teisėtumo norma. Ji papildo išorinę prievartą, kurią vykdo valstybinė valdžia, leisdamą visiems privalomus įstatymus.

Kapitalizmo įsigalėjimas keičia buržuazijos požiūrį į valstybinės valdžios uždavinius. Iš feodalinio luomo tapusi viešpataujančia klase, buržuazija ima suvokti savo klasinių interesų ypatingumą, jų skirtingumą nuo išnaudojamųjų masių interesų. Kapitalistinė konkurencija skaldo buržuaziją, apriboja jos individų „privatų“ interesą“. Klasinės padėties bendrumas išnaudojamųjų atžvilgiu vienija ją, sukuria jos „bendrąjį interesą“; buržuazijai jau nebeužtenka valstybinės valdžios nesikišimo į ekonominį gyvenimą. Ji tampa suinteresuota, kad valstybė gintų jos klasines pozicijas. Buržuazijos atskiros grupės taip pat ima siekti, kad būtų politiškai įtvirtinti jų specifiniai interesai.

Buržuazijos požiūriu jos klasinis interesas sutampa su bendru visos visuomenės interesu. Ji gali išlaikyti savo viešpataujančią padėtį, tik nebūdama politiškai izoliuota visuomenėje. Todėl buržuazija ir toliau neatsisako demokratijos principų, kiek jie leidžia jai išlaikyti viešpataujančią padėtį. Šie principai labiausiai tinka sudaryti valstybės antklasiškumo iliuzijai.

Kadangi kapitalistinėje visuomenėje ekonominiai santykiai turi laisvo keitimosi ekvivalentais pobūdį, tai bet kuris išorinės jėgos įsikišimas vienos iš susitariančiųjų pusių naudai formaliai prieštarautų sutarties lygybės principui. Panašiai kaip santykiai tarp atskirų individų kapitalis-

⁸ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 439.

⁹ K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 156.

tinėje visuomenėje suvokiami kaip atskirų valių santykiai, taip ir į valstybę žiūrima kaip į „bendrą valią“, „suverenią valią“. Kaip rašo grupė JAV sociologų, valstybės uždavinys esąs „tarpininkauti ir išspręsti žmonių tarpe kylančius konfliktus“¹⁰. „Valstybė,— kartoja Vašingtono universiteto profesorius V. Mandas,— gali būti apibrėžta kaip politinė organizacija (arba asociacija) gyventojų grupės, gyvenančios tam tikroje teritorijoje, ... kurios tikslas yra bendro intereso sprendimas“¹¹.

Buržuazinės demokratijos teoretikų požiūriu individų teises, jų tarpe ir privatinės nuosavybės teisę, „bendroji valia“ tuo geriau galinti apginti, kuo daugiau joje atsispindės atskirų individų valia. Tam reikalui esanti tikslinga demokratinė valdymo forma, kur politiniame gyvenime dalyvauja patys individai. Kad individų valia nebūtų varžoma, jiems turinti būti užtikrinta asmens neliečiamybė, žodžio, spaudos, susirinkimų, organizavimosi laisvė.

Visiems individams vienodų teisių pripažinimas apibrėžias ir individų laisvės ribas. Laisvė reiškianti galimybę daryti visa tai, kas nekenkia kitam asmeniui. Vadinasi, įgimtų žmogaus teisių įgyvendinimas yra susijęs su užtikrinimu galimybės kitiems visuomenės nariams naudotis tokiomis pat teisėmis. Šias ribas gali nustatyti tik visiems bendra norma — įstatymas. Vadinasi, įstatymas yra aukštesnė jėga už atskiro individo valią, ir jo peržengimas reiškias įgimtų teisių pažeidimą. Dėl to pagrindinis liaudies valdymo tikslas esąs įstatymų leidimas ir jų apsauga. Demokratijos sąvoka čia siejama su įstatymų leidimo ir jų vykdymo kontrolės funkcijos pavidimu atstovaujantiems organams.

Kadangi demokratija, kaip rašo vienas buržuazinės demokratijos teoretikų S. Hukas, esanti „procesas, pagal kurį laisvės yra institucionalizuotos“¹² ir „demokratinė valstybė yra tokia valstybė, kurioje pagrindiniai valdžios nutarimai remiasi laisvai išreikštu valdomuoju sutikimu“¹³, tai ji nusakanti ir individų valios reiškimo kelią. Tas kelias — tai diskusijų kelias, kur priešininkai linkę atsisakyti savo tikslų, jei jų pasiekimas yra susijęs su jėgos pavartojimu už parlamento, partijos veiklos, įstatymo ribų. „Visuomeniniai interesai geriausiai gali būti išreikšti partijų kovoje už rinkėjų balsus“¹⁴. „Politinės partijos ir partinė sistema,— rašo toliau A. Leizeronas,— atsiranda ryšium su būtinumu nustatyti kontaktą visuomeninės valdžios su materialiniais ir kultūriniais milijonų gyventojų poreikiais, siekiant kontroliuoti šią valdžią“¹⁵.

Vadinasi, valstybės demokratiškumas priklauso ne nuo visuomenės ekonominės struktūros, o nuo to, kaip politinė valdžia užtikrina individo teises. Toks individualistinis demokratijos supratimas visiškai atitinka socialines kapitalizmo sąlygas.

Visi šie principai ir jais grindžiama politinė santvarka išplaukia iš kapitalistinio gamybos būdo ir yra susiję su buržuazinių gamybinių santykių iškraipymu žmonių sąmonėje. Prekinis fetišizmas yra ne tik ideologinio tikrovės iškraipymo forma, bet ir specifiskas mąstymo būdas prekinės gamybos rėmuose, kur visuomeniniai santykiai įgauna santykio su daiktais formą.

Nesunku pastebėti, kad šis demokratijos supratimas iš esmės skiriasi nuo revoliucinės buržuazijos demokratijos supratimo. Pvz., jakobinai de-

¹⁰ *Caar, R., Bernstein, M., Morrison D., Mc Lean*, American democracy in theory and practice, New-York, Rinehart, 1957, p. 9.

¹¹ *V. Mund*, Government and business, New-York, 1955, p. 3.

¹² *S. Hook*, Political power and personal freedom, N.-Y., 1959, p. XI.

¹³ Ten pat, p. 37.

¹⁴ *A. Leiserson*, Parties and politics, New-York, Knopf, 1958, p. 132.

¹⁵ Ten pat.

mokratiją suprato kaip liaudies diktatūrą, nukreiptą prieš socialinę nelygybę, kur liaudis baudžia savo priešus su visa revoliucine jėga. Tuo tarpu dabar demokratija suprantama kaip valdymo forma, ginanti individo teises nuo valstybės įsikišimo, kaip valdymo sistema, kur priešininkai linkę atsisakyti nuo savo tikslų, jeigu jų vykdymas yra susijęs su jėgos pavartojimu. Žodžiu, nuo problemos „kas turi valdyti“, kuri buvo iškilusi buržuazinės revoliucijos laikotarpiu, pereita prie problemos „kaip reikia valdyti“, kad esamiji visuomeniniai institutai galėtų išlikti. Vadinasi, tie patys bendri principai iš revoliucinių tampa konservatyviais.

Demokratinė valdymo forma yra patogus politinis kapitalizmo apvalkalas dvejopa prasme: kaip ideologinė prievarta, dangstanti faktinę klasių nelygybę, ir kaip politiniai institutai, atitinkantieji tam tikrą pačių gamybos priemonių savininkų santykių išsivystymą.

Tačiau, kaip rašė F. Engelsas, „laimės siekimui idealinės teisės yra labai nepakankamas maistas. Jos minta daugiausia materialiniais ištekliais“¹⁶. Todėl ir demokratijos idėja, savo politiniu aspektu atitinkdama klasinius buržuazijos interesus, nepatenkina išnaudojamųjų liaudies masių interesų. Liaudies masėms yra svarbesnis socialinis šios idėjos aspektas, kurį ignoruoja buržuazija. Nuoseklus, neformalus demokratijos idėjos taikymas buržuazijai yra pavojingas.

Vadinasi, teiginys, kad demokratija neprieštarauja kapitalo viešpatavimui, yra teisingas ribota prasme, t. y. kiek ji leidžia buržuazijai išlaikyti savo rankose politinę valdžią. Revoliucinis darbininkų judėjimo augimas verčia buržuaziją peržiūrėti valstybinio nesikišimo į ekonominius santykius principą. Buržuazinėse valstybėse ryšium su tuo vis daugiau praktikuojamas tiesioginis kišimasis į ekonominius žmonių santykius viešpatuojančios klasės naudai, aktyvus gynimas tos klasės teisių, kurios darbininkų klasės požiūriu tapo jau ne teisėmis, o privilegijomis. Tokiu būdu ir buržuazinėje visuomenėje valstybė atlieka neekonominės prievartos įrankio vaidmenį. Tai yra įmanoma tuo atveju, kai liaudies dalyvavimas valstybės valdyme tėra tik formalus. Iš čia išplaukia klasinė buržuazinė demokratijos prigimtis.

Dešinieji socialistai mėgina paneigti klasinį buržuazinės demokratijos pobūdį. Pripažindami, kad egzistuoja ekonominė nelygybė, kaip skirtingo individų santykio su gamybos priemonėmis rezultatas, jie tvirtina, kad buržuazinė politinė lygybė esanti faktinė, kad jos įgyvendinimas reiškia socializmą vienoje socialinio gyvenimo srityje. Kaip teigia K. Kautskis, „demokratinė valstybė pagal savo tendenciją linkusi būti ne mažumos organu, koku buvo iki jos egzistavusios valstybės, bet gyventojų daugumos, t. y. dirbančių klasių organu“¹⁷. Anglų leiboristas J. Streičis teigia, kad demokratija esanti „politinės valdžios difuzija visuomenėje“¹⁸. Lyg apibendrinamas šias išvadas, leiboristas R. Kroslandas rašo: „Pasirinkę terminą „socialinė demokratija“, kuris skiria socialistų programą nuo kitų partijų programų, socialistai tuo pačiu pripažįsta, kad politinę demokratiją visuomenė jau įvykdė“¹⁹.

Visų jų bendra išvada: ekonomikoje klasiniai santykiai, politikoje — neklasiniai. Vadinasi, demokratija jiems nėra pačios visuomenės organizacijos forma, t. y. nėra visuomeninės būties sąlygojamas dalykas, kaip teigia marksizmas, o kažkokia savarankiška vertybė.

¹⁶ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, p. 344.

¹⁷ К. Каутский, Материалистическое понимание истории, т. II, М.—Л., 1931, стр. 597.

¹⁸ J. Strachey, Contemporary capitalism, London, 1956, p. 179.

¹⁹ Crosland R., The future of socialism, London, 1956, p. 151.

Nenorėdamas atvirai kritikuoti Markso, atskleidusio klasinį buržuazinės demokratijos turinį, K. Kautskis rašė: „Marksas dar negalėjo matyti tų formų, kurias įgauna klasių kova labai išvystytos demokratijos sąlygomis. . . Anglija Markso mirties metu toli gražu dar neturėjo visuotinės rinkimų teisės. Vadinasi, mes negalime rasti Markso nurodymų dėl klasinės kovos formų pilnutinai išvystytos demokratijos sąlygomis“²⁰.

Pripažindamas, kad kapitalizmui būdinga „vidinė tendencija“ maksimaliai mažinti samdomų darbininkų pragyvenimo lygį, J. Streičis jau tiesiog kaltina Markką, kad pastarasis suteikęs šiai tendencijai dėsnio galią ir neįvertinęs tokio stabdančio veiksnio, kaip „politinį demokratijos spaudimą“. Streičio nuomone, lenininis demokratijos apibrėžimas galiojęs Anglijai ir JAV tik iki mūsų amžiaus trečiojo—ketvirtojo dešimtmečio. Pastaruoju metu demokratiniai institutai esą prisipildę nauju socialiniu turiniu, pradėję atspindėti daugumos gyventojų interesus.

Praradus objektyvų pagrindą fikrajam demokratijos turiniui tirti, tenka ieškoti naujo demokratijos esmės aiškinimo. K. Kautskis aiškino demokratiją kaip įgimtą, iš gyvulinių protėvių paveldėtą, siekimą. „Žmogus savo prigimtimi,— rašė jis,— ne tik socialinė, bet ir demokratinė būtybė, arba, teisingiau pasakius, siekimas demokratinės veiklos yra viena iš jo socialinės prigimties pusių, kurią jis paveldėjo iš savo gyvulinių protėvių“²¹.

Jei demokratija yra žmogui įgimtas dalykas, tai savaime suprantama, kad valstybinė prievarta negalėjusi atsirasti pati iš savęs, visuomenei suskilus į klases ir atsiradus būtinumui išsaugoti ekonominę nelygybę. Kautskis kaltina Engelsą tuo, kad jis nepaaiškinęs, koku būdu pirmą kartą bendruomenė, turėjusi visuotinę balsavimo teisę, galėjo prileisti ekonominės diferenciacijos peraugimą į klasinę. Išnaudojimo, valstybės atsiradimas, pasak Kautskio, esąs įmanomas tik išorinio užkariavimo keliu. Vadinasi, valstybė atsiradusi ne dėl vidinio visuomenės suskilimo, o išorinės prievartos keliu. Kapitalizmas panaikinęs prievartos valstybę, įkūręs demokratiją ir tuo būdu panaikinęs politinį vienos kurios nors klasės viešpatavimą. K. Kautskis čia visiškai atsisakė nuo marksistinės metodologijos, aiškinančios politines formas ekonominiu pagrindu.

R. Kroslandas grindžia politinių institutų, jų tarpe demokratijos, nepriklausomumą nuo ekonomikos, paneigdamas marksistinį teiginį dėl gamybos priemonių atskyrimo nuo gamintojų socialinio vaidmens. Jis pripažįsta šiam procesui tiksliai organizacinę reikšmę, priklausomą nuo technikos išsivystymo lygio. R. Kroslando nuomone, gamybos priemonių nuosavybės pobūdis nevaikdinas lemiamo vaidmens visuomenės struktūroje. Todėl visuomenės pobūdį reikia aiškinti, nagrinėjant kaip vienas nuo kito nepriklausančius dalykus „lygybės, klasių santykių kategorijas ir politinę santvarką“²².

Buržuazinių teoretikų ir dešiniųjų socialistų teiginius apie antklasinį buržuazinės demokratinės valstybės pobūdį griaua visa politinė buržuazinių šalių praktika.

Visų pirma reikia pažymėti, kad, tapusi viešpataujančia klase, buržuazija ne iš karto ėmė praktiškai taikyti visus jos ideologų skelbiamus demokratinis principus. Nepasitikėdama liaudies masėmis, buržuazija riboja net formalų šių principų taikymą.

Prieš feodalizmą nukreipti demokratiniai principai buvo išreikšti įvairiose deklaracijose ir konstitucijose — pirmuosiuose buržuazinių valstybių

²⁰ К. Кавтский, cit. veik., t. II, p. 511—512.

²¹ К. Кавтский, Освобождение национальностей, М., 1917, стр. 25.

²² R. Crosland, cit. veik., p. 75—76.

aktuose. Ryškiausias ir nuosekliausias tokio pobūdžio dokumentas buvo 1789 m. Prancūzijos buržuazinės revoliucijos „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija“, kurioje buvo išreikšti pagrindiniai politiniai revoliucijos reikalavimai. Dėl individo teisių Deklaracijoje sakoma, kad „žmonės gimsta ir lieka laisvi bei lygūs savo teisėmis“, „bet kokios politinės sąjungos tikslas yra išsaugoti įgimtas ir neatimamas žmogaus teises. Šios teisės yra: laisvė, nuosavybė, asmens saugumas ir pasipriešinimas priespaudai“. Ne mažiau įsakmiai Deklaracijoje fiksuotas liaudies suvereniteto pripažinimas: „Aukščiausias valdžios principas yra nacijoje. Jokia įstaiga, joks asmuo negali vykdyti valdžios, nacijos negalios“²³.

Tačiau jau 1791 m. konstitucijoje „Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos“ principai gana žymiu mastu apribojami. Šie dokumentai iš esmės jau prieštarauja vienas kitam.

Formalus to prieštaravimo pagrindas buvo atsisakymas nuo tiesioginės demokratijos principo, kuris negalėjo būti praktiškai įgyvendintas Prancūzijoje dėl jos teritorijos didumo. Įstatymų leidimas visuotiniuose piliečių susirinkimuose čia buvo neįmanomas. Todėl 1791 m. konstitucija remiasi atstovaujamosios demokratijos principu, pagal kurį įstatymų leidimas priklauso piliečių renkamam organui.

Ir atstovaujamojoje demokratijoje piliečių teisinės lygybės ir liaudies suvereniteto principai gali būti formaliai įgyvendinti, pripažįstant visiems piliečiams lygias teises, renkant valdžios organus. Tačiau, prieštaraudama Deklaracijos dvasiai, 1791 m. konstitucija suskirstė piliečius pagal turtą į aktyvius ir pasyvius. Pastariesiems nebuvo pripažinta teisė dalyvauti rinkimuose. 1815 m. ir 1830 m. konstitucijos dar labiau apribojo piliečių rinkimines teises. Tik po 1848 m. revoliucijos buvo formaliai pripažintas visuotinių ir lygių rinkimų principas, nors faktiškai jis ir nebuvo pilnutinai įgyvendintas. Anglijoje visuotinių ir lygių rinkimų principas formaliai buvo pripažintas tik XIX a. pabaigoje.

Platus tiesioginio ir netiesioginio turto cenzų taikymas rinkimuose akivaizdžiai rodė klasinį besiformuojančios buržuazinės demokratijos pobūdį.

Smulkioji buržuazija ir besiformuojąs proletariatas žiūrėjo į cenzuotus rinkimus kaip į kliūtį politiškai ginti savo klasinius interesus. Dėl to šiuo laikotarpiu prasideda liaudies masių kova už visuotinę ir lygią rinkimų teisę. Ta kova tęsėsi visą XIX amžių. Visuotinių ir lygių rinkimų reikalavimą buržuazija laikė proletariato pastangomis atimti jos gausius turtus. Todėl ji skubėjo įtvirtinti savo socialinius iškovojimus politiškai, neprileisdama proletariato dalyvauti politinėje valdžioje. Kadangi tai prieštaravo pačios buržuazijos skelbiamiems demokratiniams principams, buvo bandoma tautai pagrįsti naujais teoriniais argumentais. Buvo įrodinėjama, kad svarbiausia prigimtinė žmogaus teisė esanti nuosavybės teisė, kurios saugojimas yra pagrindinė valstybės funkcija. Žmonės, neturį nuosavybės, esą nesuinteresuoti valstybės valdžios veikla ir dėl to neturį pagrindo reikalauti sau rinkiminių teisių.

Politinė buržuazijos bazė šiuo laikotarpiu buvo gana silpna. Jai teko kovoti ne tik prieš besiformuojantį proletariatą, bet ir prieš nueinančią nuo istorinės arenos feodalų klasę. Buržuazija tuo metu dar nebuvo galutinai įtvirtinusi savo politinio viešpatavimo. Ji dar neturėjo savo rankose tokių valdžios išlaikymo svertų, kaip nusistovėjusios valdžios tradicija, istorinis patyrimas, efektyvi visuomeninio auklėjimo sistema, bažnyčios parama ir t. t. Nebuvo dar pilnutinai susiformavęs ir jai pavaldus

²³ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв., М., 1957, стр. 250.

biurokratinis valstybės aparatas. Todėl, bijodama, kad politinė valdžia nepatektų į liaudies rankas, ji stengėsi išlaikyti savo socialines bei politines pozicijas įvairiais keliais. Vienas iš jų buvo bonapartizmas, susijęs su atsisakymu nuo demokratijos principų ir sukoncentravimu valstybės valdžios į vienos „stiprios asmenybės“ rankas. Bet toks kelias, kaip rodė istorinis patyrimas, buvo susijęs ir su naujos revoliucijos grėsme. Buržuazijai buvo patogesnis ribotos demokratijos kelias, kai suverenumas formaliai pripažįstamas visai liaudžiai, o jos faktinė politinė įtaka apribojama įvairiais rinkiminiais cenzais. Šis kelias susijęs su liaudies masių kova dėl rinkimų teisės išplėtimo.

Klasinį demokratinį principų taikymo pobūdį ir buržuazijos manevrus kovoje su politiniais liaudies masių reikalavimais ypač vaizdingai rodo buržuazinės demokratijos įsigalėjimas Anglijoje.

Pradinio kaupimo laikotarpiu Anglijos darbininkų klasės padėtis buvo labai sunki. Spartus mašininės gamybos vystymasis žlugdė amatų pramonę, nuskurdino smulkius amatininkus, smukdė bendrą darbo žmonių gyvenimo lygį. Greta mašinų laužymo ir kitų stichinio protesto formų darbininkai ieškojo būdų pagerinti savo padėtį ir kreipdamiesi su peticijomis į parlamentą. Tose peticijose buvo reikalaujama, kad parlamentas apgintų smulkius amatininkus nuo žlugimo. Tačiau parlamentas atmetė darbininkų reikalavimus, kurie tariamai prieštaravo pagrindinei individo teisei, privačios veiklos laisvei. Tuo pat metu parlamentas, atsisakęs suteikti paskolas amatininkams, teikė jas spekuliacinėse machinacijose prasišūsiems fabrikantams. Ryšium su tuo darbininkų tarpe plito mintis, kad, norint iškovoti geresnius įstatymus, reikia pakeisti parlamento sudėtį, siekti, kad parlamente posėdžiautų asmenys, geriau suprantą darbininkų reikalus. Tokiu būdu gimė parlamento reformos idėja. Parlamentas — pati pagrindinė valstybinės mašinos dalis — buvo stambios buržuazijos ir aristokratijos rankose. Reikėjo jį išplėsti iš šių rankų ir perduoti liaudžiai.

Kol buržuazija, kovodama prieš feodalizmo liekanas, kėlė politinės lygybės reikalavimą, ją rėmė ir darbininkai. 1832 m. parlamento reforma Anglijoje, padėjusi buržuazijai galutinai paimti politinę valdžią į savo rankas, buvo aktyviai paremta ir darbininkų klasės. Tačiau buržuazija nė negalvojo patenkinti darbininkų reikalavimus ir įvykdyti tas reformas, kurias žadėjo, būdama opozicijoje. Kadangi agitacija už 1832 m. reformą pernelyg išjudino liaudies mases, buržuazinis parlamentas išleido visą eilę naujų įstatymų, nukreiptų prieš darbininkų klasės interesus.

Tai sudarė pagrindą iširti laikinai buržuazijos ir darbininkų klasės politinei sąjungai ir kilti savarankiškam darbininkų klasės judėjimui dėl politinių teisių. Anglijoje prasidėjo čartistų judėjimas dėl visuotinės rinkimų teisės. Čartistai reikalavo panaikinti turto cenzą ir sulyginti rinkimines apygardas, kad tuo būdu parlamente būtų lygiai atstovaujami visi gyventojai. Kad kapitalistai negalėtų daryti spaudimo savo darbininkams, čartistai reikalavo slapto balsavimo. Peticijoje buvo dar reikalaujama, kad parlamento deputatams būtų mokamas atlyginimas. Tuo būdu buvo siekiama sudaryti galimybę patekti į parlamentą ir nepasiturintiems žmonėms.

Vadinasi, pradinėje savo stadijoje darbininkų judėjimas turėjo dar kovos dėl politinės lygybės formą. Kol industrinis kapitalizmas dar nebuvo galutinai susiformavęs ir kapitalo kaupimas dar buvo lydymas akivaizdaus plėšimo ir prievartos, tikrasis naujojo gamybos būdo prieštaravimų pobūdis dar buvo sunkiai įžvelgiamas. Buvo dar sunku atskirti objektyvių ekonominių dėsnių reikšimą nuo subjektyvių atskirų kapitalistų veiksmų, kapitalistinį išnaudojimą nuo atskirų kapitalistų savavaliavimo.

Amatininkų ir valstiečių ekspropriacijos procesas buvo suprantamas ne kaip kapitalistinio gamybos būdo dėsningumas, o kaip vyriausybės remiamas kapitalistų plėšimas. Dėl to į pirmą vietą iškilo parlamento sudėties ir vyriausybės pakeitimo klausimas.

Po keliolikos metų kovos čartistų judėjimas nusilpo. Ekonominis Anglijos sustiprėjimas kolonijų išnaudojimo sąskaita ir rinkimų teisės plėtimas izoliavo darbininkų judėjimą. 1848 m. revoliucija Prancūzijoje išgąsdino smulkiąją buržuaziją ir atgrasė ją nuo šio judėjimo rėmimo. Tačiau buržuazija buvo priversta skaitytis su darbininkų klasės jėga. Šis judėjimas, kaip rašė F. Engelsas, „parodė fabrikantams ir kasdien vis labiau jiems parodo, kad be darbininkų klasės pagalbos buržuazijai niekuomet nepavyks pasiekti visiško socialinio ir politinio viešpatavimo ant nacijos“²⁴.

Čartistai įrodė klasinį tuometinio parlamento pobūdį, ir jis negalėjo likti nereformuotas. Proletariato klasinė kova vertė buržuaziją palapsniui įgyvendinti visuotinės rinkimų teisės principą.

Panašus procesas vyko ir kitose buržuazinėse šalyse, kol visuotinės rinkimų teisės principas bent formaliai buvo pripažintas.

Vadinasi, visuotinės rinkimų teisės principo pripažinimas yra ne buržuazijos „dovana“, bet darbininkų klasės iškovojimas.

Klasių kovoje dėl politinės lygybės buržuazija ištobulino politinį savo viešpatavimo mechanizmą; atsirado visa eilė svertų, su kurių pagalba buržuazija gali išlaikyti politinį viešpatavimą, formaliai nenusižengdama demokratijos principams.

Taikant demokratijos principą buržuazinio tipo valstybėse, liaudies valdymo sąvoka pakeitė savo prasmę. Jei buržuazinės revoliucijos brenimo laikotarpiu liaudies valdymas buvo dažniausiai suprantamas tiesiogine prasme, tai, buržuazijai tapus viešpataujančia klase, jis įgavo liaudį atstovaujančių organų valdymo pobūdį. Susiformavo sudėtingas politinis atstovaujamosios demokratijos mechanizmas, kuriame liaudimi laikoma visa visuomenė, tačiau valdymo funkcija atskiriama nuo jos. Visuomenės išrinkti valdžios organai veikia jos vardu, būdami formaliai nuo jos nepriklausomi. Politinėje kapitalistinės visuomenės struktūroje liaudies valdymas geriausiai atveju tereiškia tik visuomenės dalies valdymą. Formaliai šią valdančią „dalį“ nebūtinai turi sudaryti buržuazijos atstovai ar jos interesų gynėjai. Buržuazija yra suinteresuota, kad valstybinės valdžios organai būtų laikomi ne jos, o visos liaudies atstovais. Išlaikyti politinę valdžią savo rankose jai padeda tie patys svertai, kurie jai padeda viešpatauti ekonominiame gyvenime. Kapitalo jėga tariamos visuomenės laisvės ir lygybės sąlygomis iškelia stambiają buržuaziją tiek ekonominiame, tiek ir politiniame gyvenime. Buržuaziniuose rinkimuose kapitalas vaidina didelį vaidmenį. Dalyvavimas rinkiminėje konkurencijoje, viešosios nuomonės formavimas, kandidatų pozicijų išaiškinimas reikalauja stambių lėšų. Buržuazijos galimybės čia nesulyginamos su darbininkų klasės galimybėmis. Skirtinga konkuruojančių rinkimuose ir apskritai politiniame gyvenime masių ir kitų socialinių grupių ekonominė padėtis sąlygoja tai, kad lygios teisės čia nereiškia lygių galimybių. Vien tik rinkiminei kampanijai išleidžiamos milžiniškos lėšos. Apie tai byloja rinkimų praktika visose buržuazinėse šalyse. JAV sociologas Herdas pateikė įdomius duomenis. 1952 ir 1956 m. respublikonų partijos atstovai, laimėję rinkimuose, išleido priešrinkiminėje kovoje žymiai didesnes pinigų sumas, negu demokratai²⁵. Iš 156 rinkiminių kampanijų į vietinius val-

²⁴ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinkiniai raštai, t. II, p. 372.

²⁵ Žr. A. Heard. The costs of democracy, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1960, p. 20–24.

džios organus 145 atvejais laimėjo tie politiniai veikėjai, kurie priešrinkiminei kovai skyrė daugiau lėšų²⁶.

Panaši padėtis yra ir kitose kapitalistinėse šalyse. Kapitalo vaidmuo buržuaziniuose rinkimuose yra tiek akivaizdus, kad nėra prasmės jį smulkiau čia nagrinėti. Svarbu tai, kad, turėdama savo rankose pagrindines visuomeninio auklėjimo priemones ir komerciniais pagrindais organizuotą propagandinę mašiną, buržuazija gali išlaikyti savo politinėje įtakoje ir gana žymias darbo žmonių mases. Visa tai leidžia buržuazijai laikyti savo rankose politinę valdžią, per daug neapribojant demokratinės formos.

Tačiau rinkėjų daugumą vis dėlto sudaro darbo žmonės, ir todėl buržuazija negali būti garantuota nuo pavojaus pralaimėti rinkimus. Tokiu atveju buržuazija gali išlaikyti savo rankose valdžią, pasinaudodama įvairiais konstituciniais ir nekonstituciniais svertais.

Vienas tokių svirtų yra buržuazinėse konstitucijose daugiau ar mažiau nuosekliai taikomas funkcionalinio valdžios pasidalijimo principas. Šis principas buržuazinės demokratijos teorijoje susiformavo dar XVIII a. ir iš pat pradžių buvo nukreiptas prieš feodalinės restauracijos pavojų. Čia buvo teigiama, kad aukščiausioji valdžia neturinti būti koncentruota kokio nors vieno valstybės organo rankose. Turėdama savo rankose visą valdžią, šis aukščiausiasis valstybės organas praktiškai gali nesilaikyti konstitucijos ir tokiu būdu pasisavinti iš liaudies jos suverenitetą. Kad to nebūtų, aukščiausioji valstybės valdžia turinti būti padalyta funkcionaliniu pagrindu tarp vienas nuo kito nepriklausomų ir vienas kitą atsveriančių organų. Tokio padalijimo pagrindu paprastai imamos įstatymų leidimo, jų vykdymo ir teismo funkcijos. Nuosekliausiai šis principas yra įkūnytas JAV ir kitų Amerikos buržuazinių valstybių konstitucijose.

Buržuazijos viešpatavimui galutinai įsitvirtinus, funkcinio valdžios padalijimo principas saugo buržuaziją nuo rizikos prarasti valdžią. Šiomis konstitucinėmis sąlygomis buržuazijos pralaimėjimas vieno kurio nors valdžios organo rinkimuose galėtų būti atsvertas kitų dviejų valdžios organų.

Daugumoje Europos buržuazinių-demokratinų valstybių valdžia dalijama tik pagal įstatymų leidimo ir jų vykdymo funkcijas. Parlamentas, kaip įstatymų leidimo organas, neatlieka įstatymų vykdymo arba valstybės administravimo funkcijų, kurios pavestos vyriausybei. Tačiau vyriausybė čia privalo turėti parlamento pasitikėjimą, kad galėtų vykdyti savo funkcijas. Dėl to ši konstitucinė forma yra vadinama parlamentarizmu.

Iš visų valdžios organų čia formaliai yra liaudies renkamas tik parlamentas, bet jis neturi faktinės valdžios. Visas valstybinės jėgos aparatas yra vyriausybės rankose. Be to, vyriausybei priklauso visa eilė prerogatyvų, mažinančių parlamentų galią. Tai įstatymo įsigaliojimo termino nukėlimas, „veto“ teisė, parlamento paleidimas, naujų rinkimų skelbimas ir t. t. Visa tai leidžia apsidrausti buržuazijai nuo valdžios praradimo pavojaus ir parlamento rinkimų pralaimėjimo atveju.

Buržuazinės valstybės sistemoje vis didėjantį vaidmenį vaidina biurokratinis-karinis aparatas. Įstatymų aiškinimas ir vykdymas faktiškai priklauso biurokratinei hierarchijai apmokamų pareigūnų, kurių parinkimas ir veikla iš esmės nepriklauso nuo rinkėjų valios. Buržuazinės demokratijos teoretikai šio aparato vaidmens didėjimą mėgina aiškinti kaip įrodymą, kad valstybė esanti antklasiška. „Didelis pasikeitimas šiuolaikinės valstybės technikoje yra administracijos kokybės pagerinimas“²⁷,—

²⁶ Žr. ten pat, p. 17.

²⁷ H. Laski, *Democracy in crisis*, University of North Carolina Press, 1933, p. 99.

rašė anglų leiboristų teoretikas H. Laskis. Valdininkai, nedalyvaudami gamybos procese, esą nepriklausomi nuo kapitalistų klasės. „Jie (t. y. valdininkai.— V. R.) gali vienodai ištikimai tarnauti,— sako H. Laskis,— bet kokiai vyriausybei, kuri yra valdžioje“²⁸.

Tariama biurokratinio valstybės aparato nepriklausomybė kartais grindžiama tuo, kad kai kuriose buržuazinėse šalyse įstatymai draudžia valdininkams dalyvauti politiniame gyvenime. Tuo būdu sudaroma iliuzija, kad valstybinis aparatas esąs apolitinė organizacija, stovinti aukščiau klasių kovos. Kadangi ši „apolitinė“ organizacija vyriausybės asmenyje yra atsakinga parlamentui, vadinasi, ji esanti priklausoma nuo visuomenės daugumos. Tačiau faktiškai visas valstybės aparatas — kariuomenė, policija, teismai ir biurokratija siauresne prasme — sudaro apmokamų valdininkų hierarchiją, kurioje atskirų grupių darbas yra suskirstytas ir centralizuotas. Dėl to ir formaliai šio aparato veikla priklauso ne nuo atstovaujamybės organų, o nuo administracinės hierarchijos pareigūnų valios. Vyriausybės nariams dažnai keičiantis, šis aparatas yra pagrindinis pastovus politinio buržuazijos viešpatavimo įrankis. Ypatin-gai jis naudingas buržuazijai, kai vyriausybę sudaro dešinieji socialistai. Tuo atveju tartum įvyksta funkcijų pasidalijimas. Vyriausybės nariai specializuojasi „socialistinėje“ frazeologijoje, o visas valstybės aparatas toliau vykdo įprastą buržuazinę politiką.

Ypač iškyla valstybės aparato vaidmuo, kai buržuazija atvirai atsisako nuo demokratinų principų, išvaiko parlamentą, likviduoja piliečių demokratinės teisės ir griebsi fašistinių valdymo metodu. Šių priemonių buržuazija imasi tais atvejais, kai demokratiniai institutai darosi nepakankami valdžiai išlaikyti savo rankose. Kai tik demokratinė forma ima grasinti buržuazijos interesams ir sudaro pavojų prarasti valdžią, buržuazija nuo jos atsisako, pasiremddama valstybės biurokratiniu-kariniu aparatu. Buržuazijai svarbus valdymo turinys, o ne jo forma. Todėl politinis buržuazijos viešpatavimas galiausiai priklauso nuo galimybės išlaikyti savo rankose valstybės aparatą.

Kapitalizmo išsivystymas į imperialistinę stadiją yra susijęs su buržuazinės demokratijos krizės reiškiniais. Monopolijų įsigalėjimas ne tik didina darbininkų klasės išnaudojimą, bet ir smukdo dideles mases smulkiųjų ir net vidutinių savininkų. Monopolistinio kapitalo interesai susiduria ir su smulkiosios bei vidutinės buržuazijos interesais. Tuo būdu siaurėja socialinė kapitalizmo bazė.

Šis objektyvus kapitalizmo vystymosi procesas reikalavo esminių pakeitimų politinėje kapitalizmo struktūroje. Tos formos, su kurių pagalba buvo griaunamas feodalizmas ir vėliau įtvirtinamas politinis buržuazijos viešpatavimas, darėsi nepakankamos monopolistinio kapitalizmo sąlygomis.

Visų pirma imperialistinei buržuazijai pasirodė, kad parlamentinė valdymo sistema esanti nepakankamai lanksti. Ši sistema, kuri įsigalėjo Europoje XIX a., atitiko kapitalizmo stadiją, kai ekonominiame gyvenime viešpatavo laisva konkurencija tarp daugybės savarankiškų kapitalistų. Parlamentarizmas sudarė tam tikrą garantiją prieš valstybės kišimąsi į privačią kapitalistų veiklą. Parlamento uždavinys buvo nustatyti politinę liniją, kuri atitiktų bendrus kapitalistų interesus. Vyriausybės ir atskirų ministrų atsistatydinimas buvo laikomas objektyvia būtinybe ieškoti naujos pusiausvyros tarp kapitalistų klasės konkuruojančių grupių. Kol revoliucinis darbininkų judėjimas dar nesudarė realaus pavojaus buržuazijos viešpatavimui, šis žaidimas buvo laikomas normaliu ekonominei kapitalizmo struktūrai.

²⁸ Ten pat.

Imperializmo laikotarpiu parlamentas, kaip bendrų klasės reikalų tvarkytojas, jau nebeatlieka savo vaidmens. Monopolijos suinteresuotos efektyviau panaudoti valstybinį aparatą savo reikalams. Atsiranda tendencija nustatyti tiesioginį ryšį tarp aukštosios administracijos ir monopolijų. Tai pasireiškia didesniu ar mažesniu valstybės administracijos susiliejimu su kapitalistinių monopolijų valdybomis. Monopolistinis kapitalizmas tokiu būdu ima peraugti į valstybinį-monopolistinį kapitalizmą.

Sis peraugimas yra susijęs su valstybės vaidmens padidėjimu ekonominiame šiuolaikinio kapitalizmo gyvenime. Valstybės vaidmens padidėjimo pagrinde glūdi tie patys faktai, kurie pagimdė monopolijas: visuomeninio gamybos pobūdžio didėjimas, gamybos ir kapitalo centralizacija bei koncentracija. Tai sudaro galimybę panaudoti valstybę ekonomiškai pajėgiausių monopolijų interesams ginti. Tai liečia finansų politiką, valstybinių užsakymų paskirstymą, mokesčių sistemą ir t. t. Šių uždavinių vykdymą lengvina tas faktas, kad, kaip sako N. Chruščiovas, „dar niekuomet reali valdžia svarbiausiose imperialistinėse valstybėse nebuvo sutelkta tokios siauros monopolistų grupelės rankose, kaip dabar“²⁹.

Šiomis sąlygomis tradicinės parlamentarizmo formos ima nepatenkinti monopolijų interesų. Ilgi įstatymų projektų svarstymai parlamente stabdo norimų priemonių įgyvendinimo tempus. Klausimai, kuriais suinteresuotos monopolijos, žymiai operatyviau sprendžiami, kai finansinis kapitalas tiesiogiai susitaria su vykdomąja valdžia, išvengdamas jam nepageidaujamo viešumo. Be to, parlamentas neretai daugiau ar mažiau atspindi ir finansinio kapitalo aukų — masių nuotaikas. Stambioms kapitalistinėms korporacijoms reikalinga pastovi vyriausybė. Dažnos vyriausybių krizės kenkia imperialistinės buržuazijos interesams, komplikuodamos už parlamento ribų sudaromų politinių bei ekonominių sandėrių įgyvendinimą.

Vadinasi, objektyvus ekonomikos vystymasis imperialistinėje kapitalizmo stadijoje sudaro pagrindą buržuazinės demokratijos krizei. Net formalus žodžio, spaudos, susirinkimų ir organizacijų laisvės pripažinimas ima prieštarauti monopolijų interesams.

Demokratijos krizė yra būdingas reiškinys visoms stambioms kapitalistinėms šalims. Tačiau, priklausomai nuo klasinių jėgų santykio, nacionalinių tradicijų ir t. t., ši krizė įgauna įvairias formas. Ryškiausias demokratinių institutų krizės pasireiškimas yra fašistinių režimų įsigalėjimas. Tačiau ir tose buržuazinėse šalyse, kuriose demokratinė forma išlieka, jos institutų vaidmuo didesniu ar mažesniu mastu apribojamas.

Staigus demokratinės formos likvidavimas ne visuomet yra įmanomas, nes jis susiduria su antimonopolistinių jėgų kova dėl demokratinių teisių išsaugojimo. Todėl demokratinių institutų vaidmens mažinimas politiniame gyvenime neretai yra vykdomas neformaliai.

Konkretų tokio proceso pavyzdį duoda Anglija — klasikinė buržuazinio parlamentarizmo šalis. Čia formaliai parlamentas ir šiandien išlaikė visas savo prerogatyvas, tačiau faktinis jo vaidmuo žymiai sumažėjo. Praeitame šimtmetyje įstatymų projektus pateikdavo atskiri parlamento nariai. Dabartiniu metu tokius projektus ruošia ir siūlo vykdomosios valdžios organai. Vadinasi, parlamentas iš esmės prarado įstatymų iniciatyvos teisę, pasilikdamas tik formalų vyriausybės paruoštų įstatymų projektų tvirtinimą. Šiuo metu įstatymų projekto ruošimo stadijoje vyksta slapti pasitarimai su atskirais pramonininkų bei bankininkų sluoksniais, kurių interesus tie projektai liečia. Anglijos parlamento vaidmens sumažėjimas matyti ir iš to, kad labai svarbūs klausimai kartais išsprendžiami

²⁹ TSKP XXII suvažiavimo medžiaga, Vilnius, 1962, p. 164.

vyriausybės, jo neatsiklausus. Pavyzdžiui, taip buvo išspręstas JAV aviacijos bazių įsteigimo Anglijos teritorijoje klausimas.

Tačiau ne visada monopolines grupes patenkina tik faktinis parlamento vaidmens sumažinimas. Kai kuriose šalyse parlamento teisės apribojamos taip pat formaliai. Pastaruoju metu tai padaryta Prancūzijoje, priimant 1958 m. konstituciją.

Buržuazinės demokratijos krizė pasireiškė ir piliečių demokratiškos teisės suvaržymu. Čia galima paminėti Komunistų partijai taikomas represijas Jungtinėse Amerikos Valstijose, Vakarų Vokietijoje, ypatingų įstatymų priėmimą Prancūzijoje ir net Anglijoje. Šie faktai visiškai patvirtina V. Lenino išvadą: „Politinis antstatas ant naujosios ekonomikos, ant monopolistinio kapitalizmo (imperializmas yra monopolistinis kapitalizmas) yra posūkis nuo demokratijos į politinę reakciją. Laisvąją konkurenciją atitinka demokratija. Monopoliją atitinka politinė reakcija“³⁰.

Buržuazinės demokratijos krizės reiškiniai atsispindi ir buržuazinėje sociologinėje literatūroje. Ši krizė aiškinama liaudies nesugebėjimu tvarkyti visuomeninius reikalus. „Liaudies masės,—rašo JAV publicistas V. Lipmanas,—įgijo valdžią, kuria jos nesugeba pasinaudoti, o jų išrinktos vyriausybės prarado šią valdžią, ir jos turi atgauti ją, jeigu nori valdyti. Masė negali valdyti. Ten, kur masės nuomonė dominuoja vyriausybei; ten pastebimas patologinis valdžios funkcijų suirimas“³¹.

Šiuo pagrindu susiformavo vadinamoji „elito“ teorija. Kaip objektyvaus ekonominio vystymosi pasekmė, iš viešpataujančios buržuazijos klasės natūraliai išsiskyrė tam tikra siauresnė valdančioji kasta — finansinė oligarchija, kuriai pavaldus yra valstybės aparatas. Šis objektyvus faktas imamas aiškinti ne kaip šiuolaikinio kapitalizmo ypatybė, o kaip visuomenės politinio vadovavimo tobulėjimo reiškinys.

Buržuaziniai teoretikai įvairiai aiškina valdančiojo „elito“ atsiradimą. Vieni teigia, kad „elito“ atsiradimo pagrindas esąs biologinis, pasireiškęs gambiausiųjų socialine atranka. Kiti buržuaziniai teoretikai tariamą liaudies nesugebėjimą valdyti ir siauros valdančiųjų grupės susidarymą aiškina visuomenės gyvenimo sudėtingumu. Tokios nuomonės laikėsi H. Laskis. Pažymėdamas, kad kapitalistinė demokratija reikalauja visos liaudies dalyvavimo valdyme visuotinės rinkimų teisės pagrindu, jis rašė: „Tačiau visuotinė rinkimų teisė suteikė politinę galią masei piliečių, kurių didesnė dalis gyvena išimtinai privatų gyvenimą ir neturi intereso ar žinių apie politinį procesą“³².

Iš šių prielaidų daroma išvada, kad visuomenė negalinti egzistuoti be valdančiųjų ir valdomųjų, kad šiuolaikinė civilizuota visuomenė kitaip negalinti būti organizuota. „Elito“ teorija derinama su buržuazinės demokratijos principais, remiantis tuo, kad konkurenciniai rinkimai leidžia išryškinti geriausiai tinkančius valdymo funkcijoms. Tačiau pats toks derinimo būdas atskleidžia antiliaudinį buržuazinės demokratijos principų turinį. Žymi buržuazinių teoretikų dalis nė nebando derinti „elito“ teorijos su demokratijos principais ir laiko, kad šie principai jau atgyvenę. Jie tvirtina, kad demokratija, kaip lygus visų visuomenės narių dalyvavimas politiniame gyvenime, yra neįmanoma ir kad ji nieko daugiau negalinti reikšti, kaip tik faktišką „išrinktųjų“ valdymą.

Monopolistiniame kapitalizme būdingas laisvos konkurencijos principo apribojimas ir valstybės ekonominio vaidmens padidėjimas sudarė pagrindą oportunistams teigti, kad marksizmas neteisingai aiškina ekonomikos ir politikos santykį šiuolaikinėmis sąlygomis. Demo-

³⁰ V. I. Leninas, Raštai, t. 23, p. 31.

³¹ W. Lippman, The public philosophy, Boston, 1955, p. 70.

³² H. Laski, cit. veik., p. 67.

kratijos principų nesuderinamumas su monopolijų interesais, šių teoretikų nuomone, liudijąs, kad politika esanti savarankiška ir nepriklausoma nuo ekonomikos. „Vienas dalykas, kurį marksistai negali paaiškinti šiuolaikinėje demokratijoje,— rašo H. Mejo,— yra biznio priešiskumas savo „statytiniui“, valstybei“³³. Nesunku pastebėti tokios kritikos nepagrįstumą. Marksizmas visiškai neteigia, kad demokratinė forma kaip tokia yra nepriimtina. Jis tik konstatuoja tą faktą, kad kapitalistinėje valstybėje ši forma visuomet slepia savyje faktinį buržuazijos viešpatavimą, jos klasinę diktatūrą. Marksizmo požiūriu demokratijos sąvoka nesutampa su buržuazijos valdymo sąvoka. Buržuazija neišvengiamai sueina į konfliktą su demokratijos principais, kai tik šie principai ima neužtikrinti jos klasinių interesų apsaugos ir kai liaudies masės iš demokratijos pradeda laukti ne tik politinių, bet ir ekonominių reformų. Imperializmo laikotarpiu šis konfliktas tiek paaštrėjo, kad ir monopolistinio kapitalo apologetai yra priversti kalbėti apie buržuazinės demokratijos krizę.

Kiek kitu aspektu šiuo klausimu mėgina kritikuoti marksizmą ir J. Streičis. Jis teigia, kad gamybos priemonių koncentracija, sąlygodama nedaugelio žmonių viešpatavimą rinkoje, atvedusi į „oligopoliją“. Tai esąs „mutacinis kapitalizmo pakitimas“, dėl kurio įvykusi „konkurencijos atrofija“. Nykstant stichiniam konkurencijos reguliatoriui, darosi būtina, kad valstybė kontroliuotų ekonominį gyvenimą. Dėl to valstybė tampanti antklasinė jėga. Dviem viena kitai priešingomis tendencijomis J. Streičis laiko ekonominės galios koncentraciją „oligopolijų“ rankose ir vis didesnę politinės valdžios difuziją liaudies masėse. Su politinės valdžios pagalba esą galima kontroliuoti ekonominius santykius³⁴.

J. Streičis laisvos konkurencijos nykimą sutapatina su konkurencijos išnykimu apskritai ir iš to daro išvadą, kad kapitalizmas pakeitęs savo esmę. Iš tikrųjų monopolijos nepanaikina konkurencijos, o tik pakeičia jos pobūdį, sudaro galimybę panaudoti joje ir jų kontroliuojamą valstybės aparatą. Susitarimai tarp monopolijų taip pat priklauso nuo susitariančių jėgų santykio, nuo jų ryšio su valstybės aparatu ir t. t. Konkurencija pasiekia tokį mastą, kuris reikalauja valstybės panaudojimo. „Imperializmas,— rašė V. Leninas,— iš tikrųjų nepertvarko ir *negali pertvarkyti* kapitalizmo nuo apačios ligi viršaus. Imperializmas sukomplikuoja ir paaštrina kapitalizmo prieštaravimus, „supina“ monopolijas su konkurencijos laisve, bet *panaikinti* mainų, rinkų, konkurencijų, krizių ir t. t. imperializmas *negali*...“

Ne grynos monopolijos, o monopolijos greta mainų, rinkos, konkurencijos, krizių,— štai esmingiausia imperializmo ypatybė aplamai“³⁵.

Dabartiniu metu buržuazija praranda teisę ir formaliai vadintis demokratinių principų saugotoja. Šiuolaikinėmis sąlygomis kova už demokratiją kapitalistinėse šalyse susilieja su kova už socializmą. Tai reiškia, kad demokratinė forma reikalauja naujo turinio. Tik perimdama į savo rankas gamybos priemones, liaudis gali tapti tikroju savo gyvenimo šeimininku. Kito kelio demokratijai toliau vystytis šiandien jau nėra.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1963 m. vasario mėn.

³³ H. Mayo, Democracy and marxism, New-York, 1955, p. 295.

³⁴ Zr. J. Strachey, cit. veik., II ir XIV sk.

³⁵ V. I. Leninas, Raštai, t. 24, p. 436.

ФОРМИРОВАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПОВ БУРЖУАЗНОЙ ДЕМОКРАТИИ В ГОСУДАРСТВЕ БУРЖУАЗНОГО ТИПА

В. РЫБАКОВА С

Резюме

Принципы буржуазной демократии сформировались в переходный период от феодализма к капитализму, когда укрепление капиталистической экономики требовало ликвидации политически-правового неравенства. Различия социальных стремлений в революционной части общества определили абстрактный характер этих принципов и их специфическое применение в зависимости от экономических интересов оппозиционных классов.

Фетишизация производственных отношений создает предпосылки для формального применения принципов демократии и в условиях победившего капитализма. Требование политического равноправия формально не противоречит социальному неравенству, существующему в капиталистических странах.

Однако трудящимся массам более важен социальный аспект демократии, который игнорируется буржуазией. Поэтому буржуазия заинтересована в ограничении фактического участия народа в политической жизни. В классовой борьбе с пролетариатом буржуазия усовершенствовала политический механизм своего господства, создала сложную систему конституционных и неконституционных рычагов и противовесов, при помощи которых она может удержать в своих руках политическое господство над обществом, формально не нарушая принципа демократии.

Перерастание капитализма в государственно-монолитический капитализм и связанный с этим отказ от свободной конкуренции, а также рост классовой сознательности пролетариата влечет за собой теоретический пересмотр буржуазией принципов демократии и переход к открытому классовому господству при помощи государственного аппарата.

В статье дана критика концепции надклассовости буржуазной демократии современных правых социалистов.